

บทความพิเศษ

Review Article

ไข้หวัดใหญ่ในสยามช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 : มุมมองจากสถานการณ์โควิด-19

Influenza pandemic in Siam during World War I:

Perspective from COVID-19 situation

สัญญา สุขพนิชันท์ พ.บ., วว. สาขาพยาธิวิทยา

Sanya Sukpanichnant, M.D., FRCPath (Thailand)

ภาควิชาพยาธิวิทยา คณะแพทยศาสตร์ศิริราช

Department of Pathology,

พยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

Faculty of Medicine Siriraj Hospital,

กรุงเทพมหานคร

Mahidol University, Bangkok

DOI: 10.14456/dcj.2020.11

Received: April 14, 2020 | Revised: May 13, 2020 | Accepted: May 15, 2020

บทคัดย่อ

การระบาดของไข้หวัดใหญ่ในสยามช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 ควรเป็นที่สนใจในปัจจุบัน เนื่องจากสถานการณ์โควิด-19 เพราะในเหตุการณ์นั้นมีผู้ป่วยจำนวนมากถึง 2.5 ล้านคน และตายไม่น้อยกว่า 8 หมื่นคน อาจมีความเข้าใจผิดได้ว่าการส่งทหารอาสาสมัครไปร่วมรบในยุโรป นำโรคร้ายนี้เข้ามาในราชอาณาจักร แต่จากการสืบค้นพบว่า การระบาดของโรคเกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงที่กองทหารยังไม่กลับจากสงคราม ดังนั้น ต้องมีสาเหตุอื่นที่นำเชื้อไวรัสก่อโรคเข้ามาในเขตพระนคร ซึ่งเกิดการระบาดของโรคอย่างมาก มีผู้ป่วยถึง 2 แสนคน จากพลเมือง 5 แสนคน ในสมัยนั้น และตายสูงสุดถึง 65 คน ภายในวันเดียว การระบาดในสยามประเทศเกิดขึ้นรอบแรกนาน 2 เดือน (ตุลาคม-พฤศจิกายน 2461) และดูเหมือนสงบลงในเดือนธันวาคม แต่แล้วกลับมาระบาดอีกรอบนาน 3 เดือน (มกราคม-มีนาคม 2462) จึงสงบลงอย่างถาวร บทความนี้ได้สืบค้นหาสาเหตุที่ทำให้การระบาดกลับมาใหม่ โดยหวังว่า บทเรียนจากอดีตของไข้หวัดใหญ่ที่ระบาดไปทั่วโลก และคร่าชีวิตประชากรโลกไปกว่า 50 ล้านคน จะช่วยให้มีความรู้ความเข้าใจ นำไปสู่การรับมือสถานการณ์โควิด-19 ในปัจจุบัน และโรคติดต่ออื่นๆ ในอนาคต

Abstract

Influenza pandemic in Siam during World War I (WWI) is of interest at present due to the current COVID-19 situation as 2.5 million infected people and at least 80,000 deaths were reported locally at that time. Misunderstanding may occur about the Siamese volunteer soldiers who joined WWI in Europe as they might have brought in bad germs into the kingdom. But historical review shows that the outbreak had occurred prior to the return of the soldier troop. Thus, there must be other causes contributing to the introduction of the influenza virus into Bangkok Metropolitan, which was heavily affected at that time, with up to 200,000 out of a total of 500,000 population getting sick and up to 65 deaths were reported in a single day. The outbreak in Siam occurred with the first wave lasting for 2 months (October to November 1918). Initially, it appeared to have been brought under control in December but then it bounced back for another 3 months (January to March 1919) before it disappeared permanently. Historical review for disease investigation is presented with the hope that the lessons learned from the past about the influenza pandemic that killed almost 50 million people around the world will provide knowledge and understanding to cope with the COVID-19 situation at present and other communicable diseases in the future.

คำสำคัญ

ไข้หวัดใหญ่ในสยาม, สงครามโลกครั้งที่ 1, โควิด-19, เชื้อไวรัส, โรคติดต่อ

Keywords

influenza pandemic in Siam, World War I
COVID-19, virus, communicable disease

บทนำ

สืบเนื่องจากข้อมูลที่ถูกส่งต่อกันในสังคมออนไลน์ (social media) ปัจจุบันในช่วงสถานการณ์โรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 หรือโควิด-19 (COVID-19) มีเรื่องหนึ่งสะตูดใจผู้นิพนธ์อย่างมากคือ แรงความกระทรวงมหาดไทยในราชกิจจานุเบกษา เมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม 2462 เล่ม 36 หน้า 1193-1202⁽¹⁾ ซึ่งมหาเสวกเอก เจ้าพระยาสุรสีห์ วิสิษฐศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้แจ้งความ ณ วันที่ 14 กรกฎาคม 2462 เรื่องการแสดงบัญชีจำนวนผู้เจ็บป่วยและเสียชีวิตจากโรคไข้หวัดใหญ่ โดยได้แสดงเนื้อความไว้ดังนี้ (พิมพ์ตามที่ปรากฏจริง ยกเว้นตัวเลขอารบิกแทนตัวเลขไทย) “แจ้งความกระทรวงมหาดไทย

ไข้หวัดหรืออินฟลูเอนซา ได้เริ่มเป็นขึ้นในพระราชอาณาจักรภาคใต้เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2461 ก่อนแล้วกระจายแพร่ไปทั่วพระราชอาณาจักร ฟังสงบลงเมื่อเดือนมีนาคมที่ล่วงมานั้น

ในส่วนหัวเมือง 17 มณฑลโดยพระมหากษัตริย์คุณได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมสาธารณสุขจัดส่งแพทย์ ส่งยา และคำแนะนำออกไปช่วยป้องกันรักษาสมทบกับแพทย์ประจำเมือง เมื่อโรคสงบแล้วได้บัญชีจำนวนคนที่ป่วยเจ็บและตายด้วยโรคนี้ ตามบัญชีท้ายแจ้งความนี้

ศาลาว่าการมหาดไทย

แจ้งความมาณวันที่ 14 กรกฎาคม พระพุทธศักราช 2462 (ลงนาม) มหาเสวกเอก เจ้าพระยาสุรสีห์ วิสิษฐศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย”

แม้ผู้นิพนธ์พอจะทราบว่ ไข้หวัดใหญ่ครั้งนั้นซึ่งนิยมเรียกกันว่า “ไข้หวัดใหญ่สเปน (Spanish Flu)” มีผู้ติดเชื้อเจ็บป่วยล้มตายจำนวนมาก แต่ตัวเลขแสดงจำนวนผู้ติดเชื้อมีผู้เสียชีวิตในประเทศไทยครั้งนั้นสูงมากจนน่าตกใจ กล่าวคือ จากจำนวนพลเมือง

ไทยใน 17 มณฑล ขณะนั้น 8,478,566 คน มีผู้ป่วย 2,317,662 คน (ร้อยละ 27.3 ของประชากรทั้งหมด) และเสียชีวิต 80,223 คน (ร้อยละ 3.50 ของผู้ป่วย หรือร้อยละ 0.95 ของประชากรทั้งหมด) แต่เมื่อดูในรายละเอียดแล้วจะพบว่า ตัวเลขนี้ไม่ได้แสดงจำนวนผู้ป่วยและเสียชีวิตในเขตพระนคร ซึ่งจะได้แสดงต่อไป

แน่นอนว่า เมื่อเทียบเคียงกับสถานการณ์โควิด-19 ในปัจจุบัน จะมีประเด็นการสอบสวนโรคว่าติดเชื้อมาจากใคร ลักษณะการแพร่กระจายของโรคที่ทำให้มีมาตรการป้องกันต่าง ๆ ที่ถูกนำมาใช้ในปัจจุบัน เช่น การเว้นระยะห่างทางสังคม (social distancing) หรือทางกายภาพ (physical distancing) การใส่หน้ากากอนามัย การล้างมือให้สะอาดบ่อย ๆ โดยเฉพาะก่อนกินอาหาร ต้มน้ำ ละเว้นการสัมผัสใบหน้า ทำให้เกิดความอยากรู่ว่า ไข้หวัดใหญ่ที่เกิดขึ้นระหว่างปี พ.ศ. 2461-2462 ในรัชกาลที่ 6 นั้น แพร่ระบาดได้มากมายขนาดนั้นได้อย่างไร

สิ่งที่น่าประหลาดใจคือ หาเอกสารอ่านได้ยากมาก ไม่มีการกล่าวถึงไข้หวัดใหญ่นี้เลย ไม่ว่าจะเป็นวารสารจดหมายเหตุทางแพทย์ของสภาภชาชาติสยามซึ่งก่อตั้งขึ้นในปี 2461 หนังสือ “120 ปี ศิริราช”⁽²⁾ หนังสือ “รอยเวลา เส้นทางประวัติศาสตร์สุขภาพ”⁽³⁾ หนังสือ “ชีวิตอุทิศเพื่อสยาม อำมาตย์เอก พระอจวิทยาคม นพ.จอร์จ บี. แม็คฟาร์แลนด์”⁽⁴⁾ หนังสือ “สาส์นสมเด็จ”⁽⁵⁾ หรือหนังสือนวนิยายเรื่อง “สี่แผ่นดิน”⁽⁶⁾ จะด้วยเหตุผลใดก็ไม่อาจจะทราบได้ เมื่อลองสืบค้นทางสื่ออิเล็กทรอนิกส์ ก็ได้พบบทความของศาสตราจารย์เกียรติคุณ นายแพทย์ประเสริฐ ทองเจริญ ปริญญาจารย์ ด้านไวรัสวิทยา ผู้ล่วงลับไปเมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม 2562 ที่กล่าวถึงไข้หวัดใหญ่ครั้งนี้⁽⁷⁾ โดยอ้างอิงประกาศในราชกิจจานุเบกษาข้างต้น และที่สำคัญยังได้อ้างอิงบทความประวัติศาสตร์การแพทย์ไทยของศาสตราจารย์

นายแพทย์สำราญ วัณศพัทธ์ (ราชบัณฑิต ผู้ชำนาญการ แพทย์ สำนักพระราชวัง จักษุแพทย์ และอดีตอาจารย์ แพทย์ศิริราช จบศิริราช รุ่น 52 ปีการศึกษา 2489) เรื่อง “ไข้หวัดใหญ่ในรัชสมัยรัชกาลที่ 6”⁽⁸⁾ ซึ่งมีรายละเอียด น่าสนใจมากมายที่ท่านได้รวบรวมจากเอกสารของ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ดังนี้ (1) การระบาดของ ไข้หวัดใหญ่ที่มีบันทึกไว้ก่อนหน้านี้คือ ปี พ.ศ. 2363, 2393 และ 2432-2433 (2) ไข้หวัดใหญ่ครั้งนี้ทำให้ ประชากรทั่วโลกต้องล้มตายประมาณ 15-20 ล้านคน (หมายเหตุ : ต่อมามีการประเมินว่า ประชากรโลกที่ เสียชีวิตจากไข้หวัดใหญ่ครั้งนี้จะสูงประมาณ 50-100 ล้านคน ดังจะได้อีกต่อไป) (3) ระบาดอยู่ 2 ปีก็ค่อยๆ สงบลง (4) สาเหตุสำคัญที่ทำให้เสียชีวิตคือ โรคปอดบวม (5) เป็นกับทุกวัย มีหลายครอบครัวเป็นกันทั้งบ้าน (6) สงครามโลกครั้งที่ 1 เพิ่งเลิกใหม่ๆ ทหารที่ไป ราชการสงครามที่ยุโรปกลับบ้านได้ ก็นำเชื้อโรคนี้อันที่ แพร่ระบาดในยุโรปมายังประเทศของตน (หมายเหตุ : ประเทศไทยในขณะนั้น ก็ได้ส่งทหารอาสาไปร่วมรบ ในยุโรปด้วย) (7) เชื่อว่า ระบาดเข้ามาทางภาคใต้ ตามแจ้งความกระทรวงมหาดไทย โดยมีรายละเอียดว่า นายพลโท สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ อุปราชมณฑลปักษ์ใต้ ได้โทรเลขถึงเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ เสนาบดีกระทรวง มหาดไทย ว่า วันที่ 11 ตุลาคม 2461 ได้เกิดไข้หวัดใหญ่ ขึ้นที่จังหวัดปัตตานีและสงขลา จนทางพระนครต้อง ส่งยา และแพทย์จังหวัดนครปฐมและราชบุรีลงไปช่วย แต่ก็ยังมีประชาชนเสียชีวิตจำนวนมาก (8) ในเวลา ไกลๆ กัน โรคก็ระบาดขึ้นในเขตพระนครและ ร้ายแรงมาก ชั่วเวลาเพียง 4 วัน ผู้ป่วยเพิ่มขึ้นอย่างมาก จนทางราชการถึงกับต้องสร้างสถานพยาบาลพิเศษ แจกยา ทั้งแผนปัจจุบันและแผนโบราณ ในขณะนั้น มีประชาชนประมาณ 5 แสนคน ในเขตพระนคร-ธนบุรี มีผู้ป่วยถึง 2 แสนคน รัชกาลที่ 6 โปรดเกล้าฯ ให้นางบ สำหรับรักษาโรคมาไข้ จำนวน 1 แสนบาท เพื่อทำการ รักษาและป้องกันโรค ไม่ให้ระบาดมากขึ้น ยาที่จ่ายให้ ได้แก่ แอสไพริน และควินิน โดยตั้งที่จ่ายยาตามสถานี

ตำรวจและศาลาวัด แต่ถ้าใครนิยมยาไทยก็จ่ายยาไทย แทน (9) การระบาดร้ายแรงมากในเดือนตุลาคม (วันที่ 25 ตุลาคม มีผู้เสียชีวิตมากที่สุดถึง 65 คน) เริ่มสงบลง บ้างในกลางเดือนพฤศจิกายน และสงบลงในเดือน มีนาคม 2462 และ (10) เสนาบดีกระทรวงนครบาล รายงานว่า ในเขตพระนคร-ธนบุรี ทั้ง 25 อำเภอ มี ผู้เสียชีวิต 1,147 คน ตั้งแต่วันที่ 18 ตุลาคม ถึง 30 พฤศจิกายน 2461 หรือร้อยละ 0.22 ต่อพลเมือง 5 แสนคนเศษ ในขณะที่ตัวเลขของเสนาบดี กระทรวง มหาดไทย สำหรับผู้เสียชีวิต ใน 17 มณฑลนั้นสูงถึง ร้อยละ 0.95 ต่อพลเมือง 8.50 ล้านคน แต่ถ้าดูใน แต่ละมณฑลจะพบว่า มณฑลปราจีนบุรี มีผู้ป่วยสูงสุด ถึงร้อยละ 42.30 ของพลเมืองทั้งมณฑล 4 แสนกว่าคน ขณะที่มณฑลพายัพมีผู้เสียชีวิตสูงสุดถึงร้อยละ 1.50 ของ พลเมืองทั้งมณฑล 8 แสนกว่าคน

ผู้นิพนธ์อยากทราบสาเหตุที่ทำให้มีการ แพร่ระบาดของไข้หวัดใหญ่ในครั้งนั้น ก็พบข้อมูลที่น่าสนใจดังนี้

สภาพการสาธารณสุขไทยในอดีตก่อนการระบาดของ ไข้หวัดใหญ่

การสาธารณสุขไทยในสมัยปลายรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมานั้นยังอยู่ในยุคเริ่มต้น มีบุคลากรทางแพทย์ แผนปัจจุบันจำนวนไม่มากนัก เจ้ากรมแพทย์สุขาภิบาล กระทรวงนครบาล ในยุคนั้น นายแพทย์เอช แคมเบล ไฮเอต์ (H. Campbell Higher) ได้เขียนบทความเรื่อง ภูมิอากาศและสุขภาพในกรุงเทพฯ⁽⁹⁾ โดยกล่าวถึง สภาพอากาศร้อนชื้นในภูมิภาค การพยายามปรับปรุง ระบบสุขาภิบาลให้ดีขึ้น โรคที่พบบ่อย ได้แก่ โรคชืด โรคปอดพิการ โรคหอบหืด ปัญหาสุขภาพในช่องปาก และโรคฟันผุ ตลอดจนโรคที่ชาวต่างชาติต้องระวัง เช่น โรคฝีดาษ (ไข้ทรพิษ) โรคมาเลเรีย (ไข้ป่า) โรคท้องร่วง อหิวาต์ตกโรค โรคไข้รากสาดน้อยหรือไทฟอยด์ และ โรคบิด แต่ไม่ได้กล่าวถึงโรคไข้หวัดใหญ่ไว้เลย สำหรับ เจ้ากรมแพทย์สุขาภิบาลคนต่อมาคือ นายแพทย์มอร์ดิน คาร์ทิว (Morden Carthew) (หมายเหตุ : ต่อมาได้รับ

บรรดาศักดิ์เป็นพระยาอายุเวทวิจักษ์) ได้เขียนบทความเรื่องกรมแพทย์สุขาภิบาล กระทรวงนครบาล⁽¹⁰⁾ ที่ตนกำกับดูแล โดยมีผู้ช่วย 2 คน มีสัตวแพทย์ 1 คน เจ้าหน้าที่สุขาภิบาล 5 คน เจ้าหน้าที่กักกันโรค 1 คน เสมียน 2 คน และมีกุลีช่วยงานอีก 150 คน โดยมีภาระหน้าที่เกี่ยวกับงานสุขาภิบาลทั่วไปในเขตพระนครและปริมณฑล ด้านตรวจโรคและกักกันโรคที่เกาะพระ กำกับดูแลโรงพยาบาลของรัฐ 4 แห่ง คือ โรงพยาบาลบางรัก (รับผู้ป่วยในสำหรับคนไทย 20 เตียง และชาวยุโรป 10 เตียง) โรงพยาบาลสามเสน (รับผู้ป่วยในสำหรับคนไทย 30 เตียง) โรงพยาบาลโรคติดต่อที่คลองสาน (มีหอผู้ป่วย 5 หอ สามารถรับผู้ป่วยได้หอละ 20 คน แต่ในภาวะฉุกเฉิน อาจรับเพิ่มได้หอละ 50 คน) และโรงพยาบาลคนเสียจริตที่อยู่ใกล้กัน งานทางการแพทย์สำหรับกรมศุลกากร กรมสำรวจ และชลประทาน กำกับโรงฆ่าสัตว์ของรัฐและเทศกิจ จะเห็นได้ว่า ถ้ามีการระบาดของโรคที่มีผู้ป่วยจำนวนมากก็จะไม่สามารถรับมือได้ แม้จะมีการกล่าวถึงโรงพยาบาลที่ไม่ได้อยู่ในความดูแลของนายแพทย์คาคิว เช่น โรงพยาบาลของทหารบกและทหารเรือ โรงพยาบาลวังหลัง (โรงพยาบาลศิริราชซึ่งเป็นโรงเรียนแพทย์ภายใต้การกำกับของกระทรวงธรรมการ) นอกนั้นเป็นโรงพยาบาลของชาวต่างชาติ ได้แก่ โรงพยาบาลเซนต์หลุยส์ โรงพยาบาลบางกอกเนิร์สซิงโฮม และโรงพยาบาลของชาวจีนบนถนนเจริญกรุงสำหรับสาเหตุการเสียชีวิตในโรงพยาบาลขณะนั้นตามข้อมูลของนายแพทย์คาคิว⁽¹⁰⁾ ได้แก่ โรคเหน็บชา อหิวาต์ตกโรค บาดแผลต่างๆ โรคบิด โรคท้องร่วง ไข้ไม่ทราบสาเหตุ กาฬโรคยังพบได้อยู่บ้าง ส่วนไข้ทรพิษ (ฝีดาษ) นั้นไม่พบแล้วเพราะมีการปลูกฝีป้องกันโรคให้กับประชาชนทุกปี แต่ไม่มีการกล่าวถึงโรคไข้หวัดใหญ่ไว้เลย ตรงกับข้อมูลที่นายแพทย์ไฮเอต์ให้ไว้⁽⁹⁾

ต่อมา โปรดเกล้าฯ ให้รวมกรมสุขาภิบาล กระทรวงนครบาล เข้ากับกรมประชาภิบาล กระทรวงมหาดไทย ตั้งเป็นกรมสาธารณสุข กระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ 27 พฤศจิกายน 2461 ซึ่งถือเป็นวันสถาปนากระทรวงสาธารณสุข⁽¹¹⁾ จากข้อมูลข้างต้นนี้แสดงให้เห็น

เห็นว่า การสาธารณสุขของไทยเพิ่งเริ่มต้นวางรากฐานเมื่อเกิดการระบาดของไข้หวัดใหญ่ ดังนั้น การจะรับมือกับไข้หวัดใหญ่ที่คร่าชีวิตคนทั่วโลกไป 15-20 ล้านคนคงเป็นเรื่องยากอย่างยิ่ง

ลักษณะการติดเชื้อไข้หวัดใหญ่

ผู้ที่ติดเชื้อในช่วงแรกของการระบาดนั้นมีอาการของโรคไม่มากนัก ที่แปลกกว่าปกติคือ มักพบในช่วงอายุระหว่าง 15-40 ปี ต่างจากไข้หวัดใหญ่อื่นที่มักพบในผู้สูงอายุหรือเด็กเล็ก และติดเชื้อได้ง่าย ทำให้แพร่เชื้อต่อไปได้ง่าย เพราะผู้ติดเชื้อเข้าใจว่าหายแล้ว ไม่ได้ระวังว่า ตนสามารถแพร่เชื้อได้อยู่ ทำให้เกิดการแพร่กระจายในวงกว้าง ในขณะที่ในช่วงหลังของการระบาดจะมีอาการของโรครุนแรง⁽¹²⁾ โดยภาวะแทรกซ้อนจากการติดเชื้อแบคทีเรียหลังจากเกิดโรคปอดบวม ทำให้ผู้ป่วยเสียชีวิตเร็วขึ้น⁽⁷⁾

สาเหตุการแพร่ระบาดของไข้หวัดใหญ่ในเขตพระนคร

แม้ว่าจะยังไม่เคยมีที่ใดกล่าวไว้ แต่จากการลำดับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏในราชกิจจานุเบกษา พบข้อมูลที่น่าสนใจ โดยอาศัยการเทียบเคียงกับสาเหตุการแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโควิด-19 ในปัจจุบันคือ เชื้อไวรัสน่าจะถูกนำเข้ามาในเขตพระนคร ซึ่งเอกสารบางชิ้นกล่าวลอยๆ ว่า น่าจะถูกนำเข้ามาโดยทหารอาสาที่ไปร่วมรบในยุโรป⁽⁷⁻⁸⁾ ประวัติศาสตร์ชาติไทยบันทึกไว้ว่า รัชกาลที่ 6 ประกาศเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 เมื่อวันที่ 22 กรกฎาคม 2460 และได้มีการส่งกองทหารอาสาสมัครไปร่วมรบ 2 กอง คือ กองบินทหารบก (เดินทางถึงประเทศฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 30 กรกฎาคม 2461) และกองทหารบกถยนต์ (เดินทางถึงประเทศฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม 2461)⁽¹³⁾ และเมื่อตอนที่เดินทางกลับมาของทหารอาสาเหล่านี้แล้ว จะพบว่าเป็นไปไม่ได้เลยที่ทหารอาสาสมัครเหล่านี้จะนำเชื้อโรคไข้หวัดใหญ่มาแพร่ในประเทศไทยได้ เพราะเมื่อกองทหารเดินทางกลับกันนั้น ไข้หวัดใหญ่สงบลงแล้ว เช่น พิธีต้อนรับกองบินทหารบกซึ่งได้ไปในงานพระราช

สงคราม ณ ทวีปยุโรป จัดขึ้นเมื่อวันพฤหัสบดีที่ 1 พฤษภาคม 2462⁽¹⁴⁾ ดังนั้น ต้องมีเหตุการณ์ที่น่าจะเป็นสาเหตุของการนำเชื้อไวรัสไข้หวัดใหญ่เข้ามาในพระนครในครั้งนั้น

จากการสืบค้นจากราชกิจจานุเบกษาพบว่า เมื่อเดือนกันยายน 2461 เรือรบของอังกฤษชื่อ “ไวติง (HMS Whiting)” ได้เข้ามาเยี่ยมกรุงเทพฯ โดยปกติแล้วเรือรบ “ไวติง” ประจำการอยู่แถบทะเลจีนใต้⁽¹⁵⁾ และในวันที่ 12 กันยายน 2461 มีการแข่งขันฟุตบอลกระชับมิตร ระหว่างทีมราชนาวิแห่งราชอาณาจักรสยาม กับทีมราชนาวิแห่งสหราชอาณาจักรอังกฤษ ณ สนามฟุตบอลโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เพื่อเก็บเงินจากผู้เข้าชมการแข่งขันให้แก่สภาการศึกษา และสภาภาษาอังกฤษ โดยสภาการศึกษาได้รับเงินส่วนแบ่งเป็นเงิน 1,554 บาท 30 สตางค์ ซึ่งนับเป็นจำนวนมากทีเดียว⁽¹⁶⁾ มีการบันทึกว่า มีฝูงชนเข้าร่วมชมฟุตบอลนัดพิเศษนี้อย่างล้นหลาม ซึ่งจบลงด้วยความพอใจของชาวสยาม เพราะผลเสมอกัน นับเป็นหนึ่งในการจัดการแข่งขันที่ประสบความสำเร็จอย่างมาก และนำมาซึ่งความสุขของผู้ชม⁽¹⁷⁾ แต่สิ่งที่น่ากังวลคือ เป็นที่ทราบกันดีว่า ช่วงเดือนกันยายนของปีนั้น ไข้หวัดใหญ่ได้แพร่ระบาดไปทั่วโลกแล้ว โดยผู้ติดเชื้อบนเรือทั้งหลาย รวมทั้งเรือเดินสมุทรและเรือรบในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1⁽¹²⁾ ดังนั้น จึงมีความเป็นไปได้ว่า การมาเยือนราชอาณาจักรสยามของทีมราชนาวิแห่งสหราชอาณาจักรอังกฤษ ประจำเรือรบ “ไวติง” อาจจะเป็นการนำเชื้อไข้หวัดใหญ่มาสู่พระนครของราชอาณาจักรสยามเป็นครั้งแรกก็ได้

สิ่งที่ได้สอบสวนต่อไปคือ การหาข้อมูลเกี่ยวกับการเสียชีวิตของคนในพระนคร หลังจากการแข่งขันฟุตบอลนัดดังกล่าว ซึ่งผู้สนับสนุนไม่สามารถเข้าไปสืบค้นในหอสมุดศิริราช หรือหอสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้ เพราะการปิดให้บริการในช่วงการระบาดของไวรัสโควิด-19 ในขณะที่เตรียมบทความขึ้นนี้ จึงต้องอาศัยการเปิดดูราชกิจจานุเบกษาไปที่ละหน้าทางอินเทอร์เน็ต นับเป็นโชคดีที่สามารถพบข้อมูลที่ต้องการ เพราะมีการ

ประกาศ “ข่าวตาย” “ข่าวพระราชทานเพลิงศพ” “ข่าวส่งหีบเพลิงไปพระราชทานเพลิงศพในต่างจังหวัด” ตามลำดับในราชกิจจานุเบกษา พบว่า เมื่อวันที่ 30 สิงหาคม 2461 มีข้าราชการประจำคนหนึ่งที่นครศรีธรรมราช อายุ 43 ปี เสียชีวิตด้วยป่วยเป็นไข้ (ไม่สามารถค้นหาต่อได้ว่า ไปติดเชื้อมาจากที่ใด)⁽¹⁸⁾ ต่อมาในเดือนกันยายน 2461 มีข้าราชการอีก 2 ราย เสียชีวิตด้วยป่วยเป็นไข้ อายุ 31 ปี และ 37 ปี ครั้นมาถึงเดือนตุลาคม 2461 มีผู้เสียชีวิตด้วยป่วยเป็นไข้ 20 ราย (เป็นข้าราชการ 16 ราย เชื้อพระวงศ์ 3 ราย และพระสงฆ์ 1 ราย อายุตั้งแต่ 25-62 ปี อายุโดยเฉลี่ย 37.50 ปี อายุมัธยฐาน 36 ปี) นอกจากนี้ มีพระราชทานเพลิงศพหรือส่งหีบเพลิงไปพระราชทานเพลิงศพอีก 3 ราย (ซึ่งไม่ทราบอายุและสาเหตุการตาย) ในเดือนพฤศจิกายน 2461 มีผู้เสียชีวิตด้วยป่วยเป็นไข้ 12 ราย (เป็นข้าราชการ 9 ราย เชื้อพระวงศ์ 1 ราย และข้าราชการบำนาญ 2 ราย อายุตั้งแต่ 25-69 ปี อายุโดยเฉลี่ย 42 ปี อายุมัธยฐาน 39 ปี) นอกจากนี้ มีพระราชทานเพลิงศพหรือส่งหีบเพลิงไปพระราชทานเพลิงศพอีกมากถึง 11 ราย (ซึ่งไม่ทราบอายุและสาเหตุการตาย) ในเดือนธันวาคม 2461 ไม่มีรายงานผู้เสียชีวิตด้วยป่วยเป็นไข้เลย แต่มีรายงานส่งหีบเพลิงไปพระราชทานเพลิงศพเพียง 1 ราย ที่น่าประหลาดใจคือ ในเดือนมกราคม 2462 กลับมีรายงานผู้เสียชีวิตด้วยป่วยเป็นไข้ 4 ราย (เป็นข้าราชการ 3 ราย และพระสงฆ์ 1 ราย อายุ 52 และ 79 ปี อีก 2 ราย ไม่ได้บอกอายุ) นอกจากนี้ มีพระราชทานเพลิงศพหรือส่งหีบเพลิงไปพระราชทานเพลิงศพอีก มากถึง 10 ราย (ซึ่งไม่ทราบอายุและสาเหตุการตาย) สาเหตุที่น่าจะทำให้เกิดการระบาดขึ้นมาใหม่นี้ พอจะสอบสวนให้กระจ่างได้ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

การประกาศข่าวการระบาดไข้หวัดใหญ่

มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาอมราช เสนาบดีกระทรวงนครบาล ได้ออกประกาศกระทรวงนครบาล เมื่อวันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2461⁽¹⁹⁾ โดยมีรายละเอียดดังนี้ (พิมพ์ตามที่ปรากฏในเอกสาร)

“เสนาบดี กระทรวงนครบาล รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อม ประกาศแก้ทวยราษฎรให้ทราบทั่วกัน

ด้วยทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท จากรายงานกระทรวงนครบาลว่า เวลานี้ ประชาชนในพระมหานครป่วยด้วยไข้หวัดอย่างแพร่หลายที่แพทย์ยุโรปเรียกว่า อินฟลูเอนซา หรืออย่างไทยเรียกว่า ไข้หวัดใหญ่หูกชุม แลเป็นอันตรายถึงชีวิตก็มีมาก ทรงพระราชวิตถถึงประชาชนที่ขาดความรู้รักษาในทางที่สมควรอยู่เป็นอันมาก มีพระราชประสงค์จะให้ราษฎรได้รับความช่วยเหลือกำจัดความป่วยเจ็บตามสมควรทั่วกัน

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เสนาบดีกระทรวงนครบาลจัดเจ้าพนักงานแพทย์ออกไปประจำตามสถานที่ๆ ประชุมชนในตำบลที่จะสดวกในท้องที่ๆ เกิดความไข้ สำหรับทำการช่วยเหลือรักษาพยาบาลผู้ที่ป่วยไข้ แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แจกจ่ายยาให้เปนทานแก่ผู้ที่ป่วยเจ็บ จนกว่าความไข้เจ็บนั้น จะสงบเบาบางลง ตำบลที่แพทย์ได้ออกไปประจำอยู่นั้นคือ ที่โรงพยาบาลรัฐบาลทุกแห่งแลที่อื่น เช่น ตามสถานที่ตำรวจพระนครบาลเป็นต้น ซึ่งได้บอกไว้ว่าเปนสถานที่แจกยา

เพราะฉนั้น ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดป่วยเจ็บ มีอาการไม่สบายลงเวลาใดให้รีบไปชี้แจง ขอความช่วยเหลือต่อเจ้าพนักงานแพทย์ที่ใกล้เคียงตามที่บอกตำบลที่ตั้งประจำไว้แล้วนั้นโดยทันที เพื่อแพทย์จะได้ตรวจจ่ายยาให้ตามควรแก่อาการ”

เป็นที่น่าเสียดายว่า ผู้นิพนธ์ไม่สามารถสืบค้นได้ว่า ในทางปฏิบัติจริงที่เกิดขึ้นนั้น แพทย์ที่มีอยู่จำกัดและบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุข มีความลำบากในการปฏิบัติงานกันมากน้อยเพียงใดอย่างไรก็ดี ในวันที่ 6 ธันวาคม พ.ศ. 2461 มีประกาศกระทรวงนครบาล แผนกสุขาภิบาล แจ้งให้ทราบว่า ไข้หวัดใหญ่สงบแล้ว จึงได้ประกาศให้ผู้ที่ยังไม่ได้ปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ ให้ไปรับการปลูกฝีป้องกันภายในกำหนด 1 เดือน นับตั้งแต่วันที่ประกาศนี้⁽²⁰⁾ แต่เมื่อลองติดตามดูข่าวตายในราชกิจจานุเบกษาหลังจากวันนี้แล้ว

ปรากฏว่า ในเดือนธันวาคม ไม่มีรายงานผู้เสียชีวิตด้วยป่วยเป็นไข้เลย แต่ครั้งถึงเดือนมกราคม 2462 กลับมีรายงานผู้เสียชีวิตเพิ่มขึ้นจากการกลับมาใหม่ของโรคดังที่ได้แสดงไปแล้วข้างต้น

สาเหตุของการแพร่ระบาดเป็นอยู่หลายเดือนและกลับมาระบาดอีกครั้ง

จากประสบการณ์การแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโควิด-19 กิจกรรมใดหรือสถานที่ใดที่มีคนมาอยู่รวมกัน ก็จะเป็นโอกาสให้เชื้อไวรัสแพร่กระจายได้ง่ายอย่างที่ทราบกัน เช่น สนามมวย แหล่งบันเทิงยามค่ำคืน สถานีขนส่ง ท่าเรือ ท่าอากาศยาน เป็นต้น เมื่อสืบค้นในราชกิจจานุเบกษาในช่วงเวลาที่มีการระบาดของไข้หวัดใหญ่นั้น ก็พบหลากหลายกิจกรรมในสถานที่ต่างๆ เช่นกัน ดังนี้

- พระกฐิน เสด็จพระราชดำเนิน และพระราชทาน เริ่มตั้งแต่วันที่ 26 ตุลาคม พ.ศ. 2461 เสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนรถม้าไปวัดเบญจมบพิตร วัดสุทัศน์ และวัดราชประดิษฐ์ วันที่ 28 ตุลาคม เสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนราบบัณฑิตวรนิเวศวิหาร วัดราชบพิธ และวัดพระเชตุพน วันที่ 29 ตุลาคม เสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนเรือไปวัดราชาธิวาส วัดระฆังโฆสิตาราม และวัดอรุณราชวราราม นอกนั้นเป็นกฐินพระราชทานตามวัดต่าง ๆ ในเขตพระนคร และต่างจังหวัด⁽²¹⁾

- พระราชพิธีฉลองธงไชยเฉลิมพล เมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน 2461 ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม⁽²²⁾

- วันที่ 2 ธันวาคม 2461 “พระราชพิธีประณมกรรม นมัสการพระรัตนไตรและบวงสรวงอดีตมหाराช มหากับริมบรมราชวงศ์ เนื่องในการที่ประเทศสัมพันธมิตรหมู่ใหญ่มีชัย” ณ ท้องสนามหลวง และ “ประชาชนชาวพระนครได้พร้อมใจกันแต่งบ้านเรือนด้วยธงทิวพรรณไม้และเครื่องประดับต่างๆ ทัวถึงกันหมดไม่มีที่เว้นว่างเพื่อแสดงความยินดีกับประเทศสัมพันธมิตรซึ่งได้ร่วมกันมีชัย กับคณะราษฎรต่างๆ ได้มีแก้ไข จัดยา

เครื่องดื่มและสิ่งของอย่างอื่นมาแจกจ่ายแก่ราษฎร
ท้องสนามหลวง บ้างก็จัดที่รักษาพยาบาล คณะหรือ
บริษัทอำนวยการขบวนพาหุพาหุไปมา เช่น รถราง
รถยนต์ เรือยนต์ เรือไฟ เป็นต้น ก็ได้มีการลดราคา
ค่าโดยสาร เพื่อให้ประชาชนสามารถมาชมที่ชุมนุมได้
โดยสะดวก ชาวพระนครทุกคนพากันแสดงความรื่นเริง
เอิกเกริก เปนพยานเห็นชัดว่า ชาวสยามมีสามัคคี
พร้อมใจกันแสดงความยินดีในวันสำคัญอันใหญ่หลวงนี้”
(พิมพ์ตามที่เป็นปรากฏในเอกสาร)⁽²³⁾

- วันที่ 3 ธันวาคม 2461 โปรดเกล้าฯ ให้
นายพลโท และนายพลเรือปา พระยาประสิทธิ์ศุภการ
สมุหราชองครักษ์ และอุปนายกคณะกรรมการฟุตบอล
นักกรบถ้วยทองหลวง ไปแทนพระองค์ในการแข่งขัน
ฟุตบอล ระหว่างโรงเรียนนายร้อยทหารบกและโรงเรียน
นายเรือ⁽²⁴⁾

- วันเสาร์ที่ 14 ธันวาคม 2461 เสด็จ
พระราชดำเนินไปงานรื่นเริงของสภาอากาศอังกฤษ
ณ สวนสราญรมย์⁽²⁵⁾

- วันที่ 21 ธันวาคม 2461 สโมสรดนตรี
อะลิเกียรี จัดการเล่นโอเปร่าอิตาลีที่โรงโขนหลวง
สวนมิสกวัน ได้เงินบริจาคให้สภาอากาศสยาม 8,684.66
บาท⁽²⁶⁾

- งานเฉลิมพระชนมพรรษา รัชกาลที่ 6 วันที่
1 มกราคม 2462 ซึ่งยังคงจัดให้มีงานเฉลิมฉลอง สำหรับ
พระราชดำรัสที่โปรดเกล้าฯ พระราชทานในวันสำคัญนี้
ได้ทรงกล่าวถึงโรคไข้หวัดใหญ่ไว้ดังนี้ “อนึ่งในปีนี้ได้เกิด
โรคไข้หวัดใหญ่ซึ่งลุกลามไปทั่วโลก ไม่ว่าแห่งใด ๆ เสีย
ผู้คนล้มตายเปนอันมาก ในเมืองเราก็ก็นับชีวิตคน
มากมายเหมือนกัน รัฐบาลได้แนะนำวิธีป้องกัน และใน
พระนครก็ได้แจกยาให้เปนทานทั้งยาไทยยาฝรั่ง สุดแต่
ความนิยมของพลเมืองที่จะรับไปใช้ ตามหัวเมืองก็ได้
ส่งแพทย์ออกไปช่วยเหลือระงับโรค”⁽²⁷⁾

- วันที่ 6 มกราคม 2462 เสด็จพระราชดำเนิน
ไปโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เพื่อทอดพระเนตรการ
กิริยานักเรียน และการแสดงวิชาลูกเสือเนื่องในการ
เฉลิมพระชนมพรรษา⁽²⁸⁾

- งานนักขัตฤกษ์ฤดูหนาว เดือนมกราคม
2462 โดยมีการจัดงานออกกร้านขายของในงานที่
112

สวนจิตรลดา เฉพาะค่าผ่านประตูเข้าในบริเวณที่มีงาน
เก็บเงินได้ 5,258.60 บาท⁽²⁹⁾

- วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2462 พระราชทาน
พระบรมราชานุญาตให้มีการรื่นเริงเล่นละครพูด เพื่อ
เก็บเงินบำรุงพระปฐมเจดีย์ จัดโดยคณะเสือป่ากองเสนา
หลวงรักษาพระองค์ เก็บเงินค่าดูละคร และเงินบริจาคได้
2,019 บาท⁽³⁰⁾

ดังนั้น จึงไม่น่าแปลกใจที่โรคไข้หวัดใหญ่
ที่ทำท่าจะสงบลงเมื่อต้นเดือนธันวาคม กลับระบาดขึ้น
มาใหม่ในช่วงเดือนมกราคม และสุดท้ายสงบลงอย่าง
แท้จริงในเดือนมีนาคม ตามแจ้งความกระทรวงมหาดไทย
เมื่อวันที่ 14 กรกฎาคม 2462⁽³¹⁾

เรื่องการไม่รู้จักสาเหตุที่แท้จริงของไข้หวัดใหญ่
ในขณะนั้น เป็นประเด็นสำคัญที่ไม่อาจไข่มุมมอง
จากสถานการณ์โควิด-19 ในปัจจุบันไปประเมินได้
อันที่จริงแล้ว วงการแพทย์เองใช้เวลาอีกหลายปีกกว่า
จะค้นพบว่า ไข้หวัดใหญ่ครั้งนั้นเกิดจากเชื้อไวรัส
Influenza A, H1N1 และได้ประเมินว่า ประชากรโลก
ที่เสียชีวิตจากไข้หวัดใหญ่ครั้งนี้ น่าจะสูงประมาณ 50-
100 ล้านคน⁽³¹⁾ ดังนั้น ด้วยความไม่รู้เกี่ยวกับตัวเชื้อ
ก่อโรคในสมัยนั้น อย่างดีที่สุด แพทย์พยาบาลในสมัยนั้น
คงรู้ว่าการไอจามน่าจะแพร่กระจายเชื้อโรคในอากาศได้
ในผู้ป่วยไข้หวัดใหญ่ ซึ่งมักจะมีการไอจาม แต่จะมีใคร
รู้เรื่องการปนเปื้อนของเชื้อโรคบนพื้นผิวสัมผัสต่างๆ
ซึ่งมาจากเชื้อโรคที่ติดมือของผู้ป่วยที่สัมผัสใบหน้า
ของตนแล้วไปจับสิ่งของต่างๆ ดังนั้น ข้อเสนอแนะให้ละเว้น
การสัมผัสใบหน้า รวมทั้งการแนะนำให้ล้างมือบ่อยๆ
ให้สะอาด โดยเฉพาะก่อนกินอาหาร ดื่มน้ำ การเว้นระยะ
ห่างทางสังคม และการใส่หน้ากากอนามัย ที่เป็นมาตรการ
สำคัญในการควบคุมการแพร่กระจายของเชื้อไวรัส
โควิด-19 ในปัจจุบัน ก็คงไม่ได้ถูกใช้ในสมัยนั้น
โดยเฉพาะเรื่องการเว้นระยะห่างทางสังคมหรือ
ทางกายภาพ เพราะคงนึกไม่ถึงว่า มีความสำคัญ เราจึง
เห็นการจัดกิจกรรมต่างๆ ดังที่ได้แสดงไปแล้วข้างต้น
ซึ่งหลายกิจกรรมเป็นเรื่องการปลุกจิตสำนึกให้รักชาติ
ซึ่งเข้มข้นมากในรัชกาลที่ 6 ดังที่ทราบกันดี เพื่อนำพา
ชาติให้พ้นวิกฤต⁽¹⁷⁾

รัฐบาลในปัจจุบันพยายามอย่างยิ่งยวดที่จะควบคุมการแพร่กระจายของเชื้อไวรัสโควิด-19 ให้ได้ ผู้พันธวัชว่า บทเรียนจากอดีตของไข้หวัดใหญ่ในช่วงปี 2461-2462 ซึ่งกินเวลารวม 5 เดือน มีคนไทยป่วยด้วยโรคนี้ประมาณ 2.5 ล้านคน (รวมตัวเลขในพระนครและ 17 มณฑล) และคร่าชีวิตคนไทยไปไม่น้อยกว่า 8 หมื่นคน น่าจะกระตุ้นเตือนให้คนไทยจำนวนไม่น้อยที่ยังไม่ตระหนักถึงความสำคัญในการควบคุมเชื้อไวรัสไม่ให้แพร่กระจายไปมากและเป็นอยู่นาน ให้เกิดมีสำนึกถึงความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับโรคนี้ ร่วมกับการมีจิตสำนึกต่อส่วนรวม และการมีวินัยอย่างเคร่งครัด เพื่อให้เราสามารถควบคุมโรคไวรัสโควิด-19 ให้สงบลง และหายไปจากสังคมไทยในที่สุด อีกทั้งช่วยกันสร้างสุขนิสัยที่ดีไว้เพื่อรับมือกับโรคติดต่อที่อาจจะแพร่ระบาดขึ้นมาอีกในอนาคต

กิตติกรรมประกาศ

ผู้พันธวัชได้รับทุนสนับสนุนจากกองทุน “เฉลิมพระเกียรติ” คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล นอกจากนี้ ผู้พันธวัชขอบคุณนายแพทย์สุวรรณชัย วัฒนายิ่งเจริญชัย อธิบดีกรมควบคุมโรค กระทรวงสาธารณสุข ที่ช่วยอ่านต้นฉบับและแนะนำคุณสมบัติ พรหมเมื่อนเพชร และ คุณบุญเรือน กัลยณเมธี ผู้ปฏิบัติงานหอสมุดศิริราช ที่ช่วยค้นหาเอกสารประกอบการเขียนครั้งนี้

เอกสารอ้างอิง

1. Ministry of Interior. The Notification of the Ministry of Interior. Government Gazette. No. 36, B.E. 2462. p. 1193-202 (July 27, 1919). (in Thai)
2. Faculty of Medicine Siriraj Hospital, Mahidol University. 120 years of achievements. Bangkok: Faculty of Medicine Siriraj Hospital, Mahidol University; 2012. (in Thai)
3. Anuphongphat N, Chokeyivat V, Chuengsatiansup K. Traces of time: health historical path. Nonthaburi: Society and Health Institute; 2013.

- (in Thai)
4. Dek Watth Class 100. Sacrificing life for Siam: Ammak Aek Phra Ach Vidyagama. Bangkok: P Print (2012); 2014. (in Thai)
 5. Department of Fine Arts. San Somdej. Bangkok: Department of Fine Arts; 1991. (in Thai)
 6. Kukrit P. Four Reigns. 11th ed. Bangkok: Dokya; 2000. (in Thai)
 7. Thongcharoen P. A chronological outbreak of influenza in Thailand, 1918-2010. OSIR [Internet]. 2017 [cited 2020 Apr 2];10:24-6. Available from: <http://www.osirjournal.net/index.php/osir/article/view/112>
 8. Wangspa S. Influenza in the reign of King Rama VI. Siriraj Hospital Gazette 1967;19:615-20.
 9. Hight HC. Climate and health of Bangkok. In: Wright A, editor. Twentieth century impressions of Siam: Its history, people, commerce, industries, and resources. London: Lloyd's Greater Britain Publishing; 1908. p. 128-31.
 10. Carthew M. The Public Health Department of Bangkok. In: Wright A, editor. Twentieth century impressions of Siam: Its history, people, commerce, industries, and resources. London: Lloyd's Greater Britain Publishing; 1908. p. 132-4.
 11. Ministry of Public Health. History of Ministry of Public Health [Internet]. [cited 2020 Apr 2]. Available from: <https://www.moph.go.th/index.php/about/moph> (in Thai)
 12. Cox SJ. The worst killer of all-the Spanish Influenza, 1918-19 [Internet]. 2018 [cited 2020 Apr 2]. Available from: <https://www.history.navy.mil/about-us/leadership/director/directors-corner/h-grams/h-gram-022/h-022-1.html>
 13. Kumlertsakul P. Centenary of Siam joining the World War I: review of the decision for survival

- [Internet]. 2017 [cited 2020 Apr 2]. Available from: <https://www.bbc.com/thai/thailand-40670894> (in Thai)
14. Bureau of the Royal Household. News from the Bureau of the Royal Household. Government Gazette. No. 36, B.E. 2462. p. 331-2 (May 11, 1919). (in Thai)
 15. Wikipedia. HMS Whiting (1896) [Internet]. [cited 2020 Mar 30]. Available from: [https://en.wikipedia.org/wiki/HMS_Whiting_\(1896\)](https://en.wikipedia.org/wiki/HMS_Whiting_(1896))
 16. Siamese Red Cross. The Notification of the Siamese Red Cross. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 1602-3 (October 6, 1918). (in Thai)
 17. Vella WF. Chaiyo! King Vajiravudh and the development of Thai nationalism [Internet]. Hawaii: University of Hawaii; 1978 [cited 2020 Mar 30]. 372 p. Available from: <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/bitstream/10125/62864/9780824880309.pdf>
 18. Obituary. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 1641 (October 13, 1918). (in Thai)
 19. Ministry of Local Government. The Notification of the Ministry of Local Government. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 1855-6 (November 3, 1918). (in Thai)
 20. Ministry of Local Government. The Notification of the Ministry of Local Government. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 2328-9 (December 15, 1918). (in Thai)
 21. Bureau of the Royal Household. Royal Kathin Ceremony. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 1929-40 (October 13, 1918). (in Thai)
 22. Bureau of the Royal Household. News from the Bureau of the Royal Household. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 1988-9 (November 17, 1918). (in Thai)
 23. Bureau of the Royal Household. News from the Bureau of the Royal Household. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 2202-10 (December 8, 1918). (in Thai)
 24. Bureau of the Royal Household. News from the Bureau of the Royal Household. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 2198-9 (December 8, 1918). (in Thai)
 25. Bureau of the Royal Household. News from the Bureau of the Royal Household. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 2356 (December 22, 1918). (in Thai)
 26. Siamese Red Cross. The Notification of the Siamese Red Cross. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 3298-9 (February 23, 1918). (in Thai)
 27. Bureau of the Royal Household. The Royal Speech on His Majesty the King's Birthday. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 2587 (January 1, 1918). (in Thai)
 28. Bureau of the Royal Household. News from the Bureau of the Royal Household. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 2816 (January 19, 1918). (in Thai)
 29. Committee of the Winter Festival Fair. The Notification of the Committee of the Winter Festival Fair. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 3041-2 (February 2, 1918). (in Thai)
 30. Department of Royal Guards. The Notification of the Department of Royal Guards. Government Gazette. No. 35, B.E. 2461. p. 3210-1 (February 16, 1918). (in Thai)
 31. Morens DM, Fauci AS. The 1918 influenza pandemic: insights for the 21st century. J Infect Dis 2007;195:1018-28.